

Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn

Queen of Bukhârâ Qabaj Khâtun

Erkan GÖKSU*

ÖZET

Mâverâü'n-nehr'in en eski şehirlerinden biri olan Buhâra, tarih boyunca bölgenin en önemli kültür ve ticaret merkezi oldu. Bu süreç içerisinde şehri ilgilendiren en önemli tarihî hadiselerden biri, Müslümanlar tarafından fethi ve bir Türk-İslâm şehri hâline gelmesiydi. Arap-İslâm orduları Hz. Ömer döneminde Âmüderiyâ (Ceyhûn) Nehri kıyılarına kadar ilerlediler. Muâviye döneminde ise Horasan valisi Ubeydullâh b. Ziyâd önderliğinde Ceyhûn Nehri'ni geçip Buhârâ'ya ulaştılar (53/673). Bu seferden sonra Sa'îd b. Osmân (56/675-676) ve Selm b. Ziyâd (61/680-681) tarafından da bölgeye akınlar düzenlendi. Bu seferler sırasında (53-61/673-681) Buhârâ, Kabac Hâtûn adında Türk kökenli bir melike tarafından yönetilmekteydi. Bölge halkı tarafından çok sevilen Kabac Hâtûn, hem başarılı ve âdil idaresi, hem de Emevî orduları karşısında tutumu ile bir efsâne hâline gelmişti.

ANAHTAR KELİMELER

Buhârâ, Kabac Hâtûn, Horâsân, Mâverâü'n-nehr, Arap fetihleri

ABSTRACT

Bukhârâ is one of the oldest cities in Transoxiana, throughout the history of this region was the most important cultural and trade center. One of the most important historical events in this process for the city that the conquest of Muslims and became a Turkish-Islamic city. Arab-Muslim armies, had reached shores of the Oxus River, in Umar period. Governor of Khorasan Ubayd Allah b. Ziyâd passed the Oxus River and reached the Bukhârâ (53/673). After this conquest, were created raids by Sa'îd b. Uthmân and Salm b. Ziyâd to the region. Bukhârâ during these conquests was governed, by a queen of the Turkish origin named Qabaj Khâtûn. Kabac was much loved by the people of the region, both succesfull administration and the attitude against the Umayyad armies she had become a legend.

KEY WORDS

Bukhârâ, Qabaj Khâtun, Khorâsân, Transoxiana, Arab Conquests

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.



Giriş

Mâverâü'n-nehr'in¹ çok sayıda şehri, kasabası, nahiyesi ve köyü olmasına rağmen bunların en gözde ve tanınmış olanı Buhârâ'dır². Müslümanlar buraya "Fâhire" (kıymetli/değerli)³ derler ve doğunun "Kubbetü'l-İslâm"ı olarak kabul ederler⁴. Buranın İslâm âlemindeki yeri, Medine ve Bağdad gibidir. Şehir ve etrafı, burada yetişen âlim ve fâkihlerinin nûruyla aydınlanmış, en nadide yüce şahsiyetlerle süslenmiştir⁵.

¹ Mâverâü'n-nehr, Buhârâ'nın içinde bulunduğu coğrafi bölgeye verilen bir isim olup, sözlük itibarıyla "nehirin öte tarafında bulunan kısım" anlamına gelmektedir. Burada söz konusu olan nehir Ceyhûn (Âmûderyâ)'dur. Emevî Devleti'nin, sınırlarını Ceyhûn nehrine dayandırdığı yıllarda, Araplar buranın doğusundaki bölgeye Mâverâü'n-nehr adını vermişlerdir. Bu ifade zamanla bölge halkı tarafından da kabul görmüş ve nehrin batısında olanlar bile, "nehirin ötesi" anlamına gelen Mâverâü'n-nehr ifadesini XX. yüzyıl başına kadar kullanmaya devam etmişlerdir. Bununla birlikte bölgeye daha önceleri "Heytallar memleketi (Bilâdü'l-Heyâtile)" yani Eftalitler (Akhunlar) memleketi, Turan ve Türkistan isimlerinin de verildiği ve bölgenin kadim çağlardan itibaren bir Türk ülkesi olduğu bilinmektedir. Fakat Turan ve Türkistan isimlerinin bütün Türk ülkelerini kapsayan isimler olduğu için, Mâverâü'n-nehr'in Turan veya Türkistan'ın sadece bir bölümünü teşkil ettiği ortadadır. Mâverâü'n-nehr, genellikle beş bölüme ayrılmıştır. Birincisi, bölgenin merkezi olan Soğd (Soğdiana)'dur. Buhârâ ve Semerkand'ı içine alan bu bölge, ülkenin en büyük tarım ve ticaret merkezlerindedir. İkincisi, Soğd'un batısında bulunan eski Hîve bölümüdür ki, Âmûderyâ ile Aral gölünün birleştiği delta bölgesini teşkil etmektedir. Üçüncüsü, Sagâniyân ve Huttal topraklarını kapsayan güney parçasıdır. Dördüncüsü Âmûderyâ'nın yukarısında yer alan Bedahşan ve Vâhân'dır. Beşincisi ise Fergana ve Şaş bölgelerinden oluşan kuzey bölgesidir. Mâverâü'n-nehr hakkında geniş bilgi için bkz, V. V Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s. 83-230, 239-260; Aynı yazar, "Mâverâü'n-nehr", *İA*, VIII, s.408-409; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999, s.63-70.; Aynı yazar, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998, s. 69-88; Eşref Buharalı, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâü'n-nehr", *TDA*, Sayı. 99 (1995), s.29-77; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâü'n-nehr", *DİA*, 28, s.177-180.

² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I, (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.130.

³ Buhârâ'nın pek çok ismi olup, bunlardan bir kısmı şehrin kuruluş sürecinde verilen coğrafi adlar, bir kısmı şehrin özelliğini yansıtan adlar ve bir kısmı da özellikle İslâmî dönemde buranın faziletiyle ilgili söylenmiş veya yakıştırılmış adlardır. en-Narşahî'ye (*Târîh-i Buhârâ*, Charles Schefer, *Description Topographique et Historique de Boukhara*, Paris 1892, s. 20-21) göre bir hadîs-i şerifte geçen "Fâhire" ismi de bunlardan biri olup şehrin şehitlerinin fazla olması münasebetiyle bir övgü olarak, Yâkût el-Hemevî'ye (*Mu'cemü'l-Büldân*, IV, Beyrut 1397/1977, s. 224-225) göre ise Hz. Eyyüb'un insanları burada hak dine davet etmeye başlaması sebebiyle verilmiştir. Ayrıca bkz, Kurt, a.g.e., s.46)

⁴ en-Narşahî, s. 54; Cüveynî, I, s. 130; Richard N. Frye, *Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Ankara (ty), s. 48, 78, 84, 192.

⁵ Cüveynî, I, s. 130; Frye, a.g.e., s. 78; Kurt, a.g.e., s. 256 vd.

Bölgenin en eski yerleşim birimlerinden biri olan Buhârâ, efsanelerle karışmış kadîm bir tarihe sahip olup⁶, en-Narşahî'ye nazaran ilk sâkinleri Türklerdir⁷. Aynı müellif, efsanevî Turan padişahı Afrasyab'ın (Alper Tunga) zaman zaman Buhârâ'da ikamet ettiğini, mezarının dahi bu şehirde bulunduğunu kaydetmiştir ki⁸, bu rivayetler bölgedeki Türk varlığının çok eskilere dayandığına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Sadece kadîm tarihiyle değil, fizikî ve coğrafi yapısı; sanatsal ve mimarî dokusu; sûr ve kalesi; sulama kanalları; ekonomik, ziraî ve ticarî potansiyeli; köşk, saray ve pazarları ve yetiştirdiği âlim ve sanatkârları ile de her dönemde kendisinden söz ettiren Buhârâ, uzun yıllar Akhunlar, Göktürkler ve Türğişler gibi Türk devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Mâverâü'n-nehr'in en önemli kültür ve medeniyet merkezi hâline gelen şehir, söz konusu devletlerin inhitat dönemlerinde yaşanan siyasî kargaşa ve otorite boşluğunda bile bu yapısını muhafaza etmiş, bölgede hüküm süren çoğu Türk kökenli mahalli hükümdarların veya beylerin idaresinde bölgenin en önemli şehirlerinden biri olma özelliğini sürdürmüştür.

Çalışmamıza konu olan Kabac Hâtûn, Buhârâ ve çevresinde Batı Göktürk hâkimiyetinin inhitata uğramasıyla birlikte başlayan (630) ve söz konusu devletin tamamen Çin hâkimiyetine girmesiyle (658) devam eden⁹ siyasî kargaşa ve otorite boşluğu döneminde Buhârâ Melikesi olan Türk kökenli mahallî idarecilerden biridir. Richard N. Frye'nin "*Eski Orta Asya tarihinin en önemli/önde gelen*

⁶ *Târîh-i Buhârâ*'da Ebû'l-Hasan Abdu'r-rahman Muhammed en-Nîşâbü'rî'nin *Kitâbu Hazâ'ini'l-'Ulûm* adlı eserinden nakille Buhârâ'nın oluşumu şu şekilde anlatılmıştır: "Buhârâ olan yer, bataklık (âbgîr) idi. Onun bir kısmı sazlık (neyistân), bir kısmı da ağaçlık (drahtistân) ve çayırıldan (merğzâr) oluşuyordu. Bazı mevzi'lerde/yerlerde hiçbir canlı (hayvan) ayak basacak yer bulamazdı. Bunun sebebi Semerkand tarafındaki vilâyetlerin dağlarındaki karlar erir ve o su orada toplanırdı. Semerkand tarafında Mâsaf/Mâsif Nehri (Rûd-i Mâsaf/Mâsif) dedikleri büyük bir akarsu/nehir vardı. O akarsuda/nehirde çok miktarda su toplanırdı/nehir taşırdı. O su birçok yeri kaplar ve buralarda birçok çamur (gil) oluşurdu. Öyle ki çamurlar çukurları/alçak yerleri doldururdu. Çoğalan/artan su, akarken o çamuru da taşır ve Bitik (بتك) ve Farab/Fireb (فرب) kadar çamur getirirdi. Su, başka yere gitmez, bu mevzi'ye (yani) Buhârâ'ya dolardı ve zemîn düzelirdi/düzleşirdi. O (nehir), Soğd'un büyük nehri oldu, bu dolan mevzi'/yer ise Buhârâ hâline geldi." (en-Narşahî, s.4-5). *Târîh-i Buhârâ*'da yer alan bu bilgilerin bir efsane olmaktan öte tarihi bir hadise olduğu arkeolojik kazılar sonucunda ispatlanmıştır. bkz. Kurt, a.g.e., s. 42; Anne Gangler, Heinz Gaube and Attilio Petruccioli, *Bukhara, The Eastern Dome of Islam: Urban Development, Urban Space, Architecture and Population*, London 2004, s. 40-42.

⁷ en-Narşahî, s. 5-6.

⁸ en-Narşahî, s. 14-15, 21-22.

⁹ I. Göktürk Devleti'nin ikiye bölünmesinden sonra Batı Göktürk Devleti, inhitat ve inkırazı hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 106-108; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, TTK Yay., Ankara 2003, s. 85-93.

kadını” olarak nitelendirdiği Kabac Hâtûn¹⁰, 670’li yıllardan itibaren on beş yıl boyunca Buhârâ’da hüküm sürmüş olup¹¹, onun Buhârâ Melikesi olarak bulunduğu 53-61/673-681 yılları bilhassa önemlidir. Zira bu dönemde, Emevî orduları Âmûderyâ (Ceyhûn) Nehri’nin ötesine yani Mâverâü’n-nehr’e geçerek Buhârâ’ya üç önemli sefer düzenlemişlerdir. Bu seferler, Müslümanlar ile Türkler arasındaki ilk ciddi münasebetler olup, Kabac Hâtûn hakkında elde ettiğimiz bilgiler, İslâm kaynaklarının bu seferler münasebetiyle verdikleri malumata dayanmaktadır.

Bu çalışmada, Emevî ordularının Âmûderyâ (Ceyhûn) Nehri’ni geçip Buhârâ önlerine geldiği 53/673 senesinde Buhârâ Melikesi olarak karşımıza çıkan Kabac Hâtûn ve burada tesis ettiği nizam, Buhârâ melikesi bulunduğu sırada Emevîlerin Horâsân valileri olan Ubeydullâh b. Ziyâd, Sa’îd b. Osmân ve Selm b. Ziyâd kumandasında Buhârâ’ya yapılan seferler ve bu seferler esnasında Kabac Hâtûn’un durumu incelenecektir.

1- Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Dönemi Doğu Fetihleri

İslâm orduları Hz. Ömer döneminde yapılan Nihâvend Şavaşı (21-22/641-642) ile Sâsânî Devleti’ni ortadan kaldırmış ve böylece İran toprakları Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Nihâvend’de bozguna uğrayan son Sâsânî Kısrası III. Yezdcerd Horâsân’a kaçmış ve Ahnef b. Kays kumandasındaki İslâm ordusu da onu takip ederek Horâsân’a girmişti. Kısa sürede Herat, Merv, Nîşâbûr, Serahs, Merve’r-rûd ve Belh gibi şehirleri ele geçiren Ahnef b. Kays Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. Durumu Hz. Ömer’e bildirip nehrin ötesine yani Mâverâü’n-nehr’e geçmek için izin istedi. Ancak Hz. Ömer buna izin vermedi. Bu sırada İran Kısrası Yezdcerd’in yardım çağrısı üzerine harekete geçen Türk Hakanı, Ahnef b. Kays üzerine yürüdü. Ancak iki ordu arasında bir savaş olmadı. Hakan, bölgede fazla beklemeyip yurduna döndü. Bunun üzerine Ahnef b. Kays da fethedilen bölgelerde çeşitli düzenlemeler yapıp Basra’ya gitti. Bu hadiselerden kısa bir süre sonra Hz. Ömer vefat etti ve yerine Hz. Osmân geçti (23/644). Bu dönemde de Abdullah b. Âmir kumandasındaki bir ordu Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına kadar ilerledi (31/651-52). Ancak bundan sonra meydana gelen karışıklıklar, ardından Hz. Osmân’ın öldürülmesi (35/656) ve Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleler sebebiyle bölgedeki fetihleri devam ettirmek mümkün olmadı.

¹⁰ Richard N. Frye, “Women in Pre-Islamic Central Asia: The Khâtûn of Bukhara”, *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, New Middle Ages, VI, (Edited by Gavin R.G. Hambly), New York 1999, s. 64.

¹¹ en-Narşahî, s. 7.

661 senesinde Emevî Devleti'nin kurulması ile bölgedeki fetih harekâtı yeniden canlandı. Bu dönemde Horâsân'da yapılan yeni fetih ve düzenlemelerden sonra Emevî orduları Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. 53/673 senesinde Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valisi olarak tayin edilmesi, bölgede yeni bir dönemi başlatıyordu¹².

Ubeydullâh b. Ziyâd, Horâsân Valisi tayin edildiğinde (53/673¹³) henüz yirmi beş yaşında idi. Aynı sene yirmi dört bin kişilik ordusuyla Ceyhûn (Âmûderyâ) Nehri'ni geçti. O, "ordusuyla Ceyhûn (Âmûderyâ) Nehri'ni geçen ilk Horâsân Valisi veya Arap kumandan" idi¹⁴. Nehri geçer geçmez Buhârâ'ya yöneldi ve Beykend ile Buhârâ etrafında bulunan Nahşeb ve Râmitîn'i ele geçirdikten sonra¹⁵ Buhârâ önlerine geldi¹⁶.

¹² Ahnef b. Kays'ın Ceyhûn kıyılarına gelmesinden Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valisi olarak tayin edilmesine kadar bölgede yaşanan gelişmeler hakkında toplu bilgi için bkz. H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, s. 15 vd.; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 29-34; Zekerîya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998; Aynı Yazar, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999, s.33-71; Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, (1946), s. 97 vd.; Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, IV/4, (1946), s. 457-485.

¹³ Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valiliğine atanması en-Narşahî (s.36)'ye göre 53/673; et-Taberî (*Târîhu't-Taberî*, IV, [el-Mektebetü's-Şâmîle], s. 220-221), İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, Türkçe terc. Ahmet Ağırakça, III, İstanbul 1989, s. 498-499) ve İbn Kesîr (*el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe terc. Mehmet Keskin, VIII, İstanbul 1995, s. 118-119)'e göre ise 54/674 senesidir. Ayrıca bkz, el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 597; Ya'kûbî, *Farsça terc.*, II, s. 171; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, [el-Mektebetü's-Şâmîle], s. 21; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, [el-Mektebetü's-Şâmîle], s. 168.

¹⁴ et-Taberî, IV, s. 221. Ayrıca bkz. Halife bin Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Türkçe terc. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 282; el-Belâzurî, *Türkçe terc.*, s. 596; İbn Kesîr, *Türkçe terc.*, VIII, s. 118-119; İbn Haldûn, *Târîhu İbni Haldûn*, III, [el-Mektebetü's-Şâmîle], s. 15; Yâkût el-Hemevî, I, s. 354-355; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s. 169; el-Ya'kûbî (*Târîh-i Ya'kûbî*, Farsça terc. Muhammed İbrahim Âyetî, II, Tahran 1382, s.171) onun "Belh Nehri'ni geçen ilk Arap" olduğunu kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr (Türkçe terc, III, s. 498-499) ise bu konuda Ubeydullâh "Ceyhûn nehrini aşarak develerin sırtında Buhârâ dağlarına kadar ulaşmıştı. Buhârâ dağlarını askerle ilk aşan kimse Ubeydullah idi" diyerek önceki bilgileri tekrar etmiştir.

¹⁵ Buhârâ'nın çevresinde bulunan bu bölgelerin fethi esnasında çok sayıda esir ve köle ele geçirilmişti. et-Taberî, IV, s. 221; el-Belâzurî, *Türkçe terc.*, s. 597; Halife b. Hayyât, *Türkçe terc.*, s. 282; Yâkût el-Hemevî, I, s. 355; ez-Zehebî, II, s. 21-22; İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, III, s. 498-499; İbn Kesîr, *Türkçe terc.*, VIII, s. 118-119; İbnü'l-Cevzî, II, s. 169.

¹⁶ et-Taberî, IV, s. 221; el-Belâzurî, *Türkçe terc.*, s. 545, 597; İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, III, s. 498-499; İbn Kesîr, *Türkçe terc.*, VIII, s. 118-119; Ya'kûbî, *Farsça terc.*, II, s. 171; Yâkût el-Hemevî, I, s. 355; İbnü'l-Cevzî, II, s.168; ez-Zehebî, II, s. 21.

2- Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn ve Horâsân Valileri ile Münasebetleri

a) Buhara Melikesi Kabac Hâtûn Kimdir?

O sırada Buhârâ, kaynaklarda Kabac Hâtûn, Kınık Hâtûn, Hayl Hâtûn, Feth Hâtûn veya sadece Hâtûn olarak isimlendirilen¹⁷ Türk melikesi tarafından yönetiliyordu. Ubeydullâh'ın Buhârâ kapılarına dayandığı 53/673 senesinden önceki hayatı hakkında bilgimiz olmayan Kabac Hâtûn, Buhâr Hudât Bîdûn (Beydûn)'un¹⁸ zevcesi olup¹⁹, bir müddet önce kocası ölmüş, kocasının yerine geçmesi gereken oğlu Tuğşâde (Tuğşâd) henüz süt çocuğu olduğu için Buhârâ tahtına oturarak -muhtemelen oğlu adına- şehri yönetmeye başlamıştı²⁰.

Buhârâ'nın bir melike tarafından idare yönetiliyor olması, Türk devlet geleneği bakımından garip veya şaşırtıcı bir hadise değildi. Zira muhtelif Türk devletlerinde de örneklerine rastlandığı üzere bu durum, "Hâtûn" unvanı taşıyan hükümdar eşleri veya hanedan mensupları için hem hukûkî bir hak ve salahiyetin, hem de bir vazifenin icrasından ibaretti. Türk devlet geleneğine göre Hâtûn, devlet yönetiminde Hakan'ın en büyük yardımcısı olup Han buyrukları "Han ve Hâtûn buyurur ki ..." şeklinde başlar; yabancı devlet elçilerinin kabulünde Hakan'la beraber Hâtûn da hazır bulunur; resmî merasimlerde ve şölen-

¹⁷ Buhârâ Melikesi'nin ismi hakkında çeşitli rivâyetler vardır. et-Taberî (IV, s. 221) onun adını "Kabac Hâtûn (قبح خاتون)" olarak kaydetmiştir. en-Narşahî (s. 7, 8, 22, 36 ve muhtelif yerler), el-Belâzurî (Türkçe terc., s. 596, 597, 598) ve Ya'kûbî (Farsça terc., II, s. 171) ise, muhtemelen Türklerde bir unvân olan "Hâtûn" kelimesini onun ismi zannettiklerinden, Buhârâ Melikesinin adını "Hâtûn" olarak zikretmişlerdir. Günümüz araştırmacılarından Zekeriya Kitapçı (*Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya 1995, s. 40-41; Aynı yazar, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s. 72) bu melikenin adının er-Reşid b. Zübeyr'in *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve't-Tuhuf* adlı eserinde "Feth Hâtûn" ve İbn Hubeyb'in *Esmâu'l-Muğtâlin* eserinde ise "Kınık Hâtûn" şeklinde kaydedildiğini bildirmiştir. Hasan Kurt (a.g.e., s. 144) ise İbn 'Asem el-Kûfî'nin *el-Fütûh* adlı eserinde "Hayl Hâtûn" olarak geçtiğini nakletmişse de bazı araştırmacıların (W. Barthold-R. N. Frye, "Bukhârâ", *EP*, I, Leiden 1986, s.1293) "Kabac" isminin aslında yirmi dört Oğuz boyundan birinin adı olan "Kayıh/Kayığ (قیح / قیح)" yani "Kayı" olabileceği şeklindeki iddialarını dikkate almış ve "Kayıh/Kayığ" isminin Arap harfleri ile yazımı sırasında ye (ي) ve ha/ğayın (ح / غ) harflerindeki noktaların yer değiştirerek veya müellif tarafından yanlış yazılarak "Kabac" şekline dönüşmüş olabileceğini öne sürmüştür.

¹⁸ el-Belâzurî (Türkçe terc., s. 601) bu ismi "Bendun" şeklinde zikretmiştir. Bunun dışında bazı kaynaklarda "Beyûn" ve "Neydûn" olarak da kaydedilmiştir (W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yay., Ankara 1990, s.105 n); Buhârâ Hudâtlığında 609 tarihinde Çoli-teng lakablı bir prens bulunmaktaydı. O, Soğd hükümdarı Şe-fu-pi'nin kızı ile evlendi. Bu kızın annesi ise Batı Göktürk Hanı Tatau'nun çocuğuydu. Çinlilerin Çol-teng dedikleri bu prens İslâmî kaynaklarda Buhârâ hükümdarı olarak gösterilen Bîdûn (Beydûn) Hudât'tır. bkz. Kurt, a.g.e., s. 108-109; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokları Arasında İslâmîyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, LI/201, (1987), s. 1159.

¹⁹ et-Taberî, IV, s. 221; İbnü'l-Esir, Türkçe terc., III, s. 498-499; İbn Kesîr, Türkçe terc., VIII, s. 118-119; Yâkût el-Hemevî, I, s. 355.

²⁰ en-Narşahî, s. 7.

lerde Hakan'ın yanına oturur; meclislerde siyasî ve idarî konulardaki görüşlerini beyan eder, bazen savaş meclislerine katılır; Hakan'la birlikte veya Hakan adına barış antlaşmalarını bile imzalardı²¹. Bu cümleden olmak üzere Kabac Hâtûn da Türk devlet geleneğinin kendisine tanıdığı hak ve salahiyyete dayanarak kocası Bîdûn (Beydûn) Hudât'ın sağığında devlet yönetiminde onun en büyük yardımcısı olmuştu²². Şimdi ise kocasının öldüğü, oğlunun ise çok küçük bir yaşta bulunduğu bu dönemde Buhârâ'yı yönetiyor, bu suretle Hâtûn sıfatıyla kendisine yüklenen bir vazifeyi de yerine getirmiş oluyordu.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla güzel²³, güzel olduğu kadar da başarılı bir yönetici olan Hâtûn, ileri görüşlü, iş bilir ve çok zeki bir kadındı. İsbetli ve âdil kararlar verir, bu yüzden herkes ona güvenir ve saygı duyardı. Buhârâlılar ona "ölümüne bağlı" olup, emirlerini yerine getirmekte tereddüt etmezlerdi²⁴. Buhârâ'da herkesin memnun olduğu bir nizâm tesis etmiş ya da kendisinden önce mevcut olan nizâmı devam ettirmişti. en-Narşahî'nin verdiği bilgiye göre günümüzün ifadesiyle gayet "şeffâf" bir yönetim anlayışına sahip olan Hâtûn, *her gün atına binerek Buhârâ hisârının kapısından çıkar ve Alef Furûşân Kapısı da denilen Rîgîstân Kapısı'na giderdi*²⁵. *Orada tahta oturur, gulâmlar (غلامان)²⁶ ve hâce-i sarâyân (خواجه سرايان), yani hasîler/iğdişler (خصيان) ve hâceler (خواجهگان) onun*

²¹ Hâtûn unvânı ve Türk devlet geleneğindeki yeri hakkında toplu bilgi için bkz, Kafesoğlu, a.g.e., s. 259; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 29-31; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 124-127.; Saadetin Gömeç, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29, (1997), s. 81-90; Süleyman Tülüçü, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Kadın İçin Kullanılan Sözcükler", *TDA*, 16, (Şubat 1982), s. 137-141; Abdülkadir Özcan, "Hâtûn" mad., *DİA*, 16, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 498-500.

²² Bîdûn (Beydûn) Hudât ve eşi Kabac Hâtûn'un Buhârâ'da adına darbettirildiği tahmin edilen bir sikke mevcuttur. bkz, Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/B'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 345 (Lev: LXV/b.c); Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*, TDAV Yay., İstanbul 1989, s. 102.

²³ en-Narşahî, s. 38.

²⁴ en-Narşahî, s. 7.

²⁵ Buhârâ Hisarı (Kale)'nin biri doğu ve diğeri de batı olmak üzere iki kapısı vardı. Doğu Kapısı (Der-i Şarkî)'na Gûriyân Kapısı (Der-i Gûriyân), Batı Kapısı (Der-i Garbî)'na ise Rîgîstân Kapısı (Der-i Rîgîstân) ya da 'Alef Furûşân Kapısı (Der-i 'Alef Furûşân) denirdi. Hisarın ortasında, bu kapıdan o kapıya kadar uzanan bir yol vardı. Bu hisâr pâdişâhların, emirlerin ve serhenglerin ikâmet yeri idi. Zindân ve Pâdişâhlık Dîvânları (Dîvânihâ-yı Pâdişâhî), harem sarâyı (sarây-i harem) ve hazîne de orada bulunurdu. (en-Narşahî, s. 22-23)

²⁶ en-Narşahî'nin bu kaydı, yaygın kanaatin aksine Eski Türk devletlerinde gulâm, memlûk veya kul sisteminin ya da daha doğru bir ifade ile söz konusu sisteme benzer bir yapının mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Buhârâ'da mevcut olan bu yapının, bölgede daha önce hâkimiyet tesis etmiş olan Türk devletlerinden, özellikle de Göktürklerden mi tevarüs ettiği, yoksa mahalli unsurların etkisiyle mi ortaya çıktığı tartışılabilirse de en-Narşahî'nin bu kaydı, gulâm, memlûk veya kul sisteminin ya da bu sisteme benzer bir yapının İslâmî dönem Türk devletlerinden önce de mevcut olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

önünde dururlar. Köy halkına, dihkânlardan²⁷ ve melikzâdelerden, kemer-i zerrîn bağlamış ve kılıçlarını (şemşîr) hamâyıl yapmış (omzundan bağlamış) iki yüz gencin (burnâ) huzuruna, kendisine hizmete gelmelerini ve saflar hâlinde dizilmelerini kanun (kâ'ide) yapmış idi. Hâtûn dışarı çıkınca hepsi hizmete gelir ve saflar hâlinde karşısında sıralanırlardı. O, mülk/ülke işleriyle meşgul olur, şikâyetleri dinler, emir ve yasakları koyar ve istediğini ödüllendirir ve istediğini cezalandırır. Bu şekilde sabahtan kuşluk vaktine kadar oturur, ondan sonra hisâra girerdi. Sofralar ister ve bütün maiyetine (haşem) yemek verirdi. Akşamüzeri de aynı şekilde dışarı çıkar ve önünde sıralanmış olan dihkânlar ve melikzâdelerin önünde tahta otururdu. Orada güneşin batışına kadar durur ve sonra atına binip sarâyına (kâh) gider; hizmetinde bulunanlar da kendi yer ve yurtlarına dönerlerdi. Ertesi gün başka bir topluluk (kavim) gelir, ona hizmet eder ve bu hâl böylece devam ederdi. Her topluluk, senede dört gün bu şekilde gelmek zorundaydı.²⁸

b) Kabac Hâtûn'un Ubeydullâh b. Ziyâd İle Mücadelesi

Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Buhârâ önlerine gelmesiyle Kabac Hâtûn'un Buhârâ'da kurduğu nizâm sarsıldı. Her ne kadar şehir sağlam surlara, düzenli ve güçlü bir orduya ve dirayetli bir Melike'ye sâhip olsa da neticede bir şehir devletçiydi. Hâtûn, hızla Ceyhûn Nehri'ni geçip Mâverâü'n-nehr'e giren Emevî

²⁷ "Sâsânîler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir"dir. "Aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihgân olup dihkân şeklinde Arapçaya geçmiştir." ... "Mes'ûdî dihkânların beş dereceye (merâtib) ayrıldıklarını ve bunlardan her birinin farklı elbiseler giydiğini söyler. Bu da muhtemelen asalet derecelerinden ileri gelmeyip köy dihkânı, şehir dihkânı ve yöre dihkânı gibi memuriyetlerin ehemmiyetleriyle ilgilidir. Müslümanlar İslâm hâkimiyetini kabul eden dihkânları yerlerinde bıraktılar, diğerlerinin yerine de başkalarını tayin ettiler. Çünkü fâtihler karşılarında yerli halkın sorumlu temsilcilerini görme ihtiyacını duyuyorlardı. Böylece dihkânlar uzun bir süre mevkilerini korudular ve hem kendi kavimlerine hem de Müslümanlara faydalı hizmetlerde bulundular."... "Dihkânların İslâmî devirde yaptıkları hizmetler esas itibarıyla eskisinden farksızdı. Onların başlıca işleri, halktan topladıkları vergileri âmil ve emîrlere teslim etmekte. Dirlik ve düzenliğin sürdürülmesinde hizmetleri görüldüğü gibi silâhlı adamları ile de emîrlerin seferlerine katılıyorlardı. Dihkânlar varlıklı insanlardı. Horâsân'daki bir köy dihkânının, Hârûn er-Reşîd ile askerlerini bir kıtlık yılında halka külfet yüklemekten dört ay beslediği söylenir."... Sâsânîler döneminde de varlıklarını devam ettiren dihkânlar, "müstahkem hisaralarda yaşayarak idarelerindeki yerleri kontrolleri altında tutuyorlardı. Şehir ve yöreleri yöneten hükümdarlar da bu sınıfa mensup olup, dihkân unvanı ile anılıyorlardı."... "Sâsânî Devleti'nin ülkenin siyasî kaderine hâkim olması ve Türkler'den oluşan hassa ordusuna sahip bulunması" bu sınıfın önemini azalttı "ve dihkânlık, Karahanlılar devrinde tamamen ortadan" kalktı. (Faruk Sümer, "Dihkân" mad., *DİA*, 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 289)

²⁸ en-Narşahî, s. 7-8. Başka kaynaklarda yer almayan bu kayıtlar, bir şehir devleti görünümünde olan Buhârâ'da bile yerleşik ve düzenli bir idarenin, buna bağlı bir bürokrasinin mevcut olduğunu göstermekte olup, özellikle İslâm öncesi Türk devlet ve toplum hayatı için öngörülen düzen ve intizamdan yoksun "göçebe" nazariyesinin bir kez daha gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

ordusu karşısında pek fazla dayanamayacağını farkında idi. Etrafa haberciler gönderip Türklerden yardım istedi²⁹. Ancak şehrin, yardım kuvvetleri gelene kadar direnmesi zordu. Ubeydullâh'ı oyalamak ve yardım gelene kadar vakit kazanmak gerekiyordu. Bu amaçla ona türlü hediyeler gönderdi ve hâkimiyetini kabul ettiğini bildirip şehri teslim etmesi için kendisine yedi günlük mühlet vermesini istedi. Ubeydullâh teklifi kabul etti. Ancak yedi gün geçmesine rağmen yardım kuvvetleri gelmemişti. Bunun üzerine Hâtûn, Ubeydullâh'a bir kez daha hediyeler gönderip, daha önce istediği yedi günlük mühleti uzatmasını talep etti. Ubeydullâh, Hâtûn'un niyetini anlamamış olacak ki ona yedi gün daha müsaade etti. Bu esnada Buhârâ'nın imdadına gelen kuvvetlerin yaklaşmakta olduğu haberi duyuldu. Hâtûn rahatlamıştı. Zira gelen kuvvet Ubeydullâh'ın ordusunu yenecek ve Buhârâ kurtulacaktı. Hemen harekete geçerek gelen yardım kuvvetleriyle beraber Emevî ordusuna taarruz etti. Ancak çok sert bir mukavemetle karşılaştı. Şiddetli çarpışmalardan sonra Emevî ordusu karşısında duramayan Buhârâ ordusu ağır kayıplar verdikten sonra dağıldı. Emevî ordusunun eline çok sayıda ganimet geçti. Bunlar arasında çok sayıda silâh, elbise, altın ve gümüş olduğu gibi birçok esîr de bulunmaktaydı³⁰. Savaşa tanıklık eden Ubâde b. Hısn, ön saflarda savaşan Ubeydullâh'ın muharebe esnasındaki hâlini şöyle anlatıyordu: *"Ben Ubeydullâh'dan daha sert savaşanını görmedim. Horâsân'da Türklerden bir orduyla karşılaşmıştık. Bir baktım Ubeydullâh savaşıyordu, sonra baktım üzerlerine atıldı ve bir anda kayboldu. Daha sonra kanlar akar bir vaziyette bayrağı kaldırdığını gördüm."*³¹

Ümitleri boşa çıkan Hâtûn şaşkınlık içerisinde hisâra sığındı. Onun geri çekilişi o kadar ani olmuştu ki *"çizmesi ile çorabının birer teki harp meydanında kalmıştı."*³² Bunu gören Ubeydullâh, muhâsarayı şiddetlendirdi. Müdafilerin direncini kırmak ve şehrin düşmesini temin için bölgedeki ağaçları, ekili arazileri ve köyleri tahrip etmelerini emretti. Çaresiz kalan Hâtûn, birini gönderip emân diledi. Ubeydullâh, Hâtûn'un bir milyon dirhem ödemesi şartıyla sulh yapmayı kabul etti³³. Söz konusu meblağı alan Ubeydullâh, elde ettiği mal, para ve ganimetin dışında çok sayıda esîr ile birlikte vali olarak atandığı Basra'ya döndü

²⁹ el-Belâzurî, Türkçe terc., s.596; et-Taberî, IV, s. 221; Yâkût el-Hemevî, I, s. 355.

³⁰ en-Narşahî, s. 36.

³¹ et-Taberî, IV, s. 221.

³² en-Narşahî (s. 36-37)'ye göre çorap ve altından olup cevâhirlle süslenmiş bulunan çizme, iki yüz bin dirhem kıymetinde idi. Ayrıca bkz., et-Taberî, IV, s.221; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., III, s. 498-499; İbn Kesîr, Türkçe terc., VIII, s. 118-119); İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, s.169; Kurt, a.g.e., s. 145.

³³ et-Taberî, IV, s. 221; el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 596.

(55/675)³⁴. Ubeydullâh'ın beraberinde götürdüğü Buhârâlı kölelerin (berde-i Buhârî) sayısı, en-Narşahî'ye göre dört³⁵, et-Taberî'ye göre ise iki bin kişi olup, bunların hepsi okçulukta mâhir kimseler idi³⁶.

Ubeydullâh b. Ziyâd ve beraberindeki ordunun Buhârâ'da kalmayıp hemen dönmesi, Buhârâ ve Hâtûn için bir şans olsa da bir yandan şehrin harap olup, ekili arazi ve köylerin tahrip edilmiş olması, bir yandan verilen kayıp ve esirler, bir yandan da ödenen para, Buhârâ ve Hâtûn için çok ağır neticelerdi. Emevî hâkimiyetinin bölgede kalıcı olmaması tek teselli idi ve şehrin toparlanıp eski düzenin yeniden tesisi için çalışmalara başladı.

c) Kabac Hâtûn'un Sa'îd b. Osmân İle Mücadelesi

Ancak henüz Ubeydullâh b. Ziyâd'ın seferinin üzerinden birkaç yıl geçmişti ki bu defa 56/675-676³⁷ senesinde Ubeydullâh'ın yerine Horâsân valisi tayin edilen Sa'îd b. Osmân Buhârâ önlerinde görüldü³⁸. Göreve gelir gelmez hemen Mâverâü'n-nehr'e yönelen Sa'îd b. Osmân'ın ordusunda Kusem b. Abbâs³⁹,

³⁴ Ubeydullâh Horâsân'da veya Horâsân valiliği görevinde iki sene kalmıştı. İbnü'l-Esîr (Türkçe terc., III, s.501) ve İbn Kesîr (Türkçe terc., VIII, s.126)'e göre 55/675, el-Ya'kûbî (Farsça terc., II, s.171)'ye göre de 56-57/676-677 senesinde Muâviye, Abdullah b. Amr b. Gaylân'ı Basra valiliğinden azledip yerine Ubeydullah'ı atayınca o da Buhârâ'dan ayrılıp Basra'ya gitti. Ubeydullâh, daha sonra Yezîd b. Muâviye döneminde Kûfe valisi tayin edilmiş ve Kerbelâ hâdisesinde hem Kûfe valisi hem de komutan olarak rol almıştır. Ubeydullâh b. Ziyâd hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ -Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi-*, Yediveren Kitap, Konya 2001.

³⁵ en-Narşahî, s. 37.

³⁶ et-Taberî, IV, s. 221. el-Belâzurî (Türkçe terc., s. 545), Ubeydullâh'ın beraberinde götürdüğü esirler hakkında şu bilgileri verir: "Râvilerin dediklerine göre, Ubeydullâh b. Ziyâd, Buhârâ halkından bir topluluğu esir almıştı. Bir rivâyete göre ise onlar, Ubeydullâh'ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı. Bir başka rivâyette ise, Ubeydullâh onlara emân vermeyi, kendilerine maaş bağışlamayı teklif etmiş; onlar da bunu kabul etmişler ve kalelerinden inmişlerdir. Ubeydullâh, onları Basra'da iskân etti. el-Haccac Vâsıt şehrinin kurunca, onlardan pek çok kimseyi oraya nakletti. Bugün onların soyundan gelen bir topluluk orada yaşamaktadır; onlardan Hâlid eş-Şâtır, İbn Mârkulî diye bilinir." Bu konuda ayrıca bkz., Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5, (1948), s. 392; Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, (1946), s. 105; Kurt, a.g.e., s. 146.

³⁷ Yâkût el-Hemevî (I, s.355)'ye göre, bu tarih 55/675 yılı idi.

³⁸ el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 597; et-Taberî, IV, s. 223-226; Ya'kûbî, Farsça terc., II, s. 172; İbnü'l-Cevzî, II, s.176; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., III, s. 513-514; İbn Kesîr, Türkçe terc., VIII, s. 138; ez-Zehabî, II, s. 21; İbn Haldûn, III, s. 136.

³⁹ el-Belâzurî, Türkçe terc., s.599; en-Narşahî, s. 39; Ya'kûbî, Farsça terc., II, s.172); İbn-Kesîr, (Türkçe terc., VIII, s. 137); İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., III, s. 514; ez-Zehabî, II, s. 43. Kusem b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib el-Hâşimî (ö. 57/676). "Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğludur. Annesi Ümmü'l-Fazl Lübâbe bint Haris el-Hilâliyye, Hz. Hatice'den sonra Müslüman olan ilk kadın olup Resûl-i Ekrem'in hanımlarından Meymûne'nin kız kardeşidir. Resûlullah kendisine benzetilen Kusem'i arkadaşlarıyla oynarken görmüş ve bineğinin arkasına bindirmişti. Kusem Hz. Peygamber'in cenazesi yakanırken hazır bulunmuş, cesedi sağa sola çevirmiş,

Abdülmelik b. Umeyr, Mâlik b. er-Rîb, Rufey' Ebû'l-Âliye er-Riyâhî⁴⁰ gibi seçkin kimseler olmakla birlikte, askerlerin büyük kısmı Basra'da fena işlere karıştıkları için hapsedilmiş insanlardan oluşuyordu. Bunun dışında sefere katılmak isteyen gönüllüler de orduya alınmıştı ki, bunlar arasında Fars yolunda Hac yolu kesen eşkiyalar bile bulunmakta olup, Sa'îd b. Osmân sırf asker sayısını artırmak için bunlara bile maaş bağlayıp orduya dâhil etmişti⁴¹.

Sa'îd b. Osmân'ın ilk hedefi Buhârâ, daha sonra ise Semerkand idi. Emevî ordusunun Ceyhûn'dan (Âmûderyâ) geçip⁴² Buhârâ önlerine geldiğini öğrenen Hâtûn, bu orduyla savaşı göze alamadı. Hemen birini gönderip Ubeydullâh b. Ziyâd ile yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalacağını bildirdi ve haraç olarak hazırladığı 300 bin dirhemi gönderdi. Ancak o sırada beklenmedik bir şey oldu. Emevî ordusunun tekrar bölgeye geldiğini öğrenen Soğd, Kiş ve Nahşeb (Nesef) halkı silahlanıp yardım için Buhârâ'ya geldiler. 120 bin kişiyi bulan bu orduyu gören Hâtûn, sulh yaptığı ve ödediği haraçtan dolayı pişman oldu. Bunu öğrenen Sa'îd, o parayı iade edip "*Bizim aramızda sulh yoktur.*" dedi ve savaşa hazırlandı. Ancak bazı kaynaklarda "*Allah tarafından kâfirlerin kalbine salınan*

Resûlullah'ı kabrine yerleştirmiş ve kabirden en son o çıkmıştı. Bu sebeple Resûl-i Ekrem'e en son dokunan kişi olarak tanınır. Hz. Hüseyin'in sütkardeşiydi. Hz. Peygamber'den ve babasından, ayrıca kardeşi Fazl ve Talha b. Ubeydullâh'tan hadis rivâyet etmiş, kendisinden Hânî b. Hânî, Abdülmelik b. Muhammed b. Amr ve Ebû İshâk es-Sebîî rivâyette bulunmuştur. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde Mekke valiliğine tayin edilen Kusem onun ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Kusem'in Medine valiliği yaptığı da söylenmiştir. Mekke'deki idarî görevleri yanında hac emirliği de yaptı (38/658) ve fetvalar verdi. Muâviye'nin 39 (659) yılında Yezîd b. Şecre er-Ruhâvî'yi hac emîri olarak tayin etmesine karşı çıktı. Bunun üzerine Yezîd b. Muâviye kumandasında 3000 kişilik bir ordu Mekke'ye doğru hareket etti. Kusem, ordunun Mekke'ye girmesini engellemek için halka çağrıda bulunduysa da gerekli destek ve yardımı sağlayamadı. Yezîd herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Mekke'ye girdi. Kusem, Hac emirliğine Yezîd b. Şecre er-Ruhâvî dışında birinin getirilmesi isteğini tekrarladı. Ebû Saîd el-Hudrî'nin görüşü doğrultusunda Hac idaresine Şeybe b. Osmân getirildi. Kusem, Muâviye döneminde Horâsân Valisi Saîd b. Osmân b. Affân'ın kumandasında Horâsân civarındaki fetihlere katıldı. "... Semerkand'ın fethi esnasında "şehit oldu. Merv'de vefat ettiği de belirtilmiştir. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmıştır. Semerkandlılar arasında "şâh-ı zend" (yaşayan sultan) olarak anılan Kusem'in mezarına Bâbü'r devrinde Mezârşâh adı verilmiştir." (Abdulhalik Bakır, "Kuşem b. Abbâs" mad., *DİA*, 26, TDV yay., Ankara 2002, s. 462-463).

⁴⁰ el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 597.

⁴¹ et-Taberî, IV, s. 227.

⁴² el-Belâzurî (Türkçe terc., s.597) "O, askeriyle birlikte nehri geçen ilk kimseydi. Onunla beraber, Benî Riyah kabilesinden bir kadının azadlısı Rufey Ebû'l-Âliye er-Riyâhî de vardı; ona Rufey Ebû'l-Âliye adı, yücelik ve yüksekliği ifade için verilmiştir." demektedir. Yâkût el-Hemevî (I, s.355) de onu "Ceyhûn nehrini ordusuyla ilk geçen Horâsân vâlisi" olarak kaydetmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bunların dışındaki birçok kaynaktan Ceyhûn Nehri'ni askerleriyle geçen ilk Horâsân valisi veya Arap olarak Ubeydullâh bin Ziyâd'ın adı geçmektedir bkz. Halife b. Hayyât, Türkçe terc., s. 282; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., III, s. 499.

orkudan"⁴³, bazı kaynaklara göre müttefik ordusunda bulunan bir kölenin, yanındakilerle birlikte çekilip gitmesi neticesinde⁴⁴, ciddi bir savaş bile olmadan Buhârâ'ya yardıma gelen ordu dağıldı. Bir kez daha yalnız ve çaresiz kalan Hâtûn, Sa'îd b. Osmân'dan emân diledi ve öncekinden daha fazla haraç vermeyi kabul etti. Böylece Buhârâ, bir kez daha Emevî hâkimiyetini kabul etmiş oluyordu⁴⁵.

Sa'îd, Hâtûn'un teklifini kabul etti. Ancak vaktiyle Ubeydullâh'ın yaptığı gibi hemen geri dönmek niyetinde değildi. O Buhârâ'dan sonra Mâverâü'n-nehr'in diğer önemli bir şehri olan Semerkand'ı da ele geçirmek düşüncesindeydi. Hâtûn, onun Buhârâ'dan ayrılmasından sonra harekete geçebilir, Semerkand seferi sırasında Emevî ordusuna yeni bir taarruzda bulunabilirdi. Bunun için Hâtûn'a bir elçi gönderip "*Ben şimdi Soğd ve Semerkand'a gidiyorum. Sen benim yolumun üzerindesin. Benim yoluma çıkmaman ve bana sıkıntı çıkarmaman için teminat olarak rehine vermen lazım.*" dedi. Hâtûn, Buhârâ melikzâdeleri (melikzâdegân) ve dihkânlarından oluşan seksen kişiyi rehine olarak göndermeyi kabul etti⁴⁶. Bunun dışında Buhârâ halkından asker ve kılavuzlar vermek suretiyle de Sa'îd'e yardımda bulundu⁴⁷.

⁴³ en-Narşahî, s. 37.

⁴⁴ el-Belâzurî, Türkçe terc., s.597.

⁴⁵ el-Belâzurî (Türkçe terc., s.597) Hâtûn ile Sa'îd arasındaki savaşla ilgili şu bilgileri verir: "Hâtûn Sa'îd'in nehri geçtiğini öğrenince, andlaşmadaki vergiyi ona getirdi. Ancak bu sırada, Soğd halkı, Türkler, Kiş ve Nahşeb halkları, yüz yirmi bin askerle Sa'îd'e karşı harekete geçtiler ve Buhârâ'da onunla karşılaştılar. Bu durumu gören Hâtûn, vergileri ödediğinden dolayı pişman oldu ve andlaşmayı bozdu. Ancak bu sırada toplanan bu askerlerin arasından bir köle ortaya çıktı ve yanındakilerle birlikte çekilip gitti; geri kalanlar da hezimete uğradılar. Bu durumu gören Hâtûn, Sa'îd'e rehinelere verdi ve andlaşmayı yeniledi. Sa'îd de Buhârâ şehrine girdi." Ya'kûbî (Farsça terc, II, s.172) de Sa'îd'in Hâtûn ile savaştığını kaydetmiştir. Ancak bazı kaynaklarda Sa'îd'in Buhârâ'da yaptığı savaş hakkında hiç bilgi yoktur. Mesela et-Taberî, (IV, s. 227) Sa'îd bin Osmân'ın ordusunun Ceyhûn nehrini geçtikten sonra Soğdlularla karşılaştığını bir müddet savaştıklarını, ancak daha sonra Sa'îd'in Soğdluların üzerine yürüyüp şehirlerini kuşatıp onları yendiğini ve anlaşma yapmaya zorladığını zikretmiştir. İbnü'l-Esîr (Türkçe terc, III, s.514) de benzer bir şekilde şu bilgileri verir: "Sa'îd Horâsân'a vardığında Ceyhûn nehrini aşarak Semerkand'a gelmiş ve Suğdlarla karşılaşmıştı. Her iki taraf bir gün bir gece durup beklemişler, ertesi gün olunca Sa'îd çarpışmaya girip onları hezimete uğratmış ve Müslümanlar onları şehirlerinde muhasara altına almışlardı." Bu duruma dikkat çeken Hasan Kurt (a.g.e., s.148) da et-Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin Sa'îd'in Semerkand seferini anlatırken Buhârâ hakkında herhangi bir haber nakletmemelerinin, savaş olmadığına dair görüşü kuvvetlendirdiğini belirtmiştir.

⁴⁶ en-Narşahî, s. 37. Narşahî (s. 37-38) burada şu rivayeti de nakletmektedir: "Hikâye etmişlerdir ki: Bu Hâtûn, kocasının kullarından (çâkerân) birine âşık idi. Halk arasında onun oğlu Tuğşâde (Tuğşâd)'nin bu adamdan olduğu söyleniyordu. O, bu oğlanı/çocuğu kendi kocasına bağlamış idi. Bu çocuk, Buhâr Hudât'dan değildir. Onun askerlerinden bir topluluk "Biz onun mülkünü (ülkesini), diğer Hudâtzâde'ye (Hudât'ın diğer oğlu) veriyoruz. Zira o, şüphesiz pâ-dişâh oğludur." dediler. Hâtûn, onların bu hareketinden haberdâr idi. Onları başından defet-

Sa'îd, Semerkand önlerine gelip şehri kuşattı. Üç gün süren muhasaradan sonra şehir düştü. en-Narşahî'nin kaydına göre O dönemde Semerkand'ın bir pâdişâhı yoktu. Sa'îd, Semerkand'dan 30 bin kişiyi köle (berde) yaptı. Birçok servet elde etti⁴⁸.

Buhârâ'dan sonra Semerkand'ı da ele geçirip birçok ganimet, servet ve köle elde eden Sa'îd, geri dönmeye karar vermişti. Semerkand'dan sonra Tirmiz'e, oradan da Buhârâ'ya geldi. Hâtûn, Semerkand seferini tamamlayıp selâmetle geri döndüğüne göre Sa'îd'in artık rehinelere ihtiyacı olmadığını bildirdi ve onları geri göndermesini istedi. Sa'îd, "*Hâlâ senden emin değilim. Ceyhûn'dan geçene kadar rehinelere benimle kalacak.*" dedi. Ancak sözünü tutmadı. Ceyhûn'dan geçtikten sonra Merv'de, Merv'e gelince Nişâbûr'da, Nişâbûr'a gelince de Kûfe'de serbest bırakacağını vaat etmesine rağmen Medîne'ye kadar rehinelere yanında götürdü. Bununla da yetinmedi. Medîne'ye varınca kendi gulâmlarına, onların kılıçlarını ve kemerlerini çözmelerini emretti. Sonra onların yanında dîbâ elbiseden, altın ve gümüşten her ne varsa hepsini aldılar. Yerine kaba ve âdi elbiseler verdiler ve onları ziraat işçisi yaptılar. Onlar (rehinelere) bu duruma çok üzüldüler ve "*Bu adamın bize yapmadığı aşâğılama (hârî) kalmadı. Bizi kulluğa (bendeğî) aldı ve zor işler yapmamızı emretti. Zilletten öleceğimize, bari faydalı bir şekilde ölelim; ölümümüz bir işe yarasın.*" dediler. Sonra Sa'îd'in sarâyına girdiler, kapıları kapadılar ve Sa'îd'i öldürdüler. Kendilerini dahi ölüme attılar⁴⁹.

mek için çare arıyordu. Sa'îd'le bu barışı yapıp, Sa'îd ondan rehine isteyince Hâtûn hîle yaptı ve (kendisine karşı) bu hareketi yapmış olan o topluluğu rehine olarak gönderdi. Böylece hem onlardan kurtuldu hem de Sa'îd'den."

⁴⁷ el-Belâzurî, Türkçe terc., s.597; Kurt, a.g.e., s. 148

⁴⁸ "O, Semerkand'ın kapısı önüne indi; şehri fethetmeden ve eski kalesini taş tutmadan oradan ayrılmayaçağına yemin etti. Şehir halkıyla üç gün savaştı. Savaşlarının en şiddetlisi üçüncü gündü; Sa'îd'in ve el-Mühelleb b. Ebî Sufra'nın birer gözleri çıktı. Bir rivâyete göre de, el-Mühelleb'in gözü, Tâlakan savaşında çıkmıştı. Daha sonra düşman şehirden ayrılmadı; çünkü onlar arasında çok yaralı vardı. Bu sırada Sa'îd'e bir adam geldi; emirlerin ve ileri gelenlerin çocuklarının bulunduğu sarayı ona gösterdi. Sa'îd, onların üzerine yürüdü ve kendilerini muhasara etti. Şehir halkı, Sa'îd'in sarayı savaş yoluyla fethetmesinden ve orada bulunanları öldürmesinden korktukları için, sulh istediler. Bunun üzerine o da, yedi yüz bin dirhem ödeme-leri, ileri gelenlerinin çocuklarından ona rehinelere vermeleri, onun şehre girmesi ve isteyenin de diğer kapıdan çıkması şartıyla onlarla andlaştı. Onlar Sa'îd'e, emirlerinin çocuklarından yirmibeş; bir diğer rivâyette kırk; bir başka rivâyette seksen çocuğu rehin olarak verdiler. Sa'îd'in eski kaleye attığı taş, kalenin mazgalına isabet etti. Daha sonra Sa'îd buradan ayrıldı." (el-Belâzurî, Türkçe terc., s.597-598)

⁴⁹ en-Narşahî, s. 39; Ya'kûbî, Farsça terc, II, s. 172. el-Belâzurî (Türkçe terc., s.599-600) bu hadiseyi şöyle anlatıyor: "Sa'îd, Soğd'dan aldığı rehinelere birlikte Medîne'ye geldi. O, rehinelere elbiselerini ve diğer eşyalarını alıp azadlıklarına verdi; onlara da kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirdi. Onları su taşıma, sulama dolapları ve diğer işlerde kullandı. Buna kızan rehinelere, onun oturduğu yere girdiler ve kendisini ansızın öldürdüler; sonra da kendilerini öldürdüler."

en-Narşahî, Sa'îd b. Osmân'ın Buhârâ seferi esnasında Kabac Hâtûn'la ilgili diğer kaynaklarda olmayan, fakat sıhhati tartışılır hikâyeler anlatmaktadır. Bu hikâyelerden birine göre Hâtûn, o kadar hoş ve güzel yüzlü bir kadındır ki, Sa'îd ona âşık olmuştur. Hatta Buhârâlıların bu konuda Buhârâ dilinde (zebân-ı Buhârî) söyledikleri şarkıları bile vardır. Aynı müellif bir başka rivayeti şu şekilde nakleder: *"Hikâye ederler ki: Sa'îd Hâtûn ile sulh yapınca Hâtûn'a 'Beni selâmlamaya çıkmalsın.' dedi. Hâtûn o şekilde yaptı ve onu selâmlamaya çıktı. Sonra Sa'îd, 'Benim kumandanlarımı da selâmlamaya çık.' dedi. Hâtûn, onun ordusunun (leşker) önde gelenlerinden (vücûh) her birini selâmlama çıktı. Onun ordusunun (leşker) önde gelenlerinden (vücûh) biri Abdullah b. Hâzîm idi. Çadırında (hîme) büyük bir ateş yakmalarını buyurdu. O, ayakta duruyordu. Hava çok sıcaktı. Bu Abdullah kırmızı yüzlü bir adam idi. Ateşin parlaklığından gözleri de kırmızı olmuş idi. O, ürkütücü bir adam idi. Silâhını aldı, kılıcını çekti ve oturdu. Hâtûn onun yanına gelince ondan korktu ve hemen kaçtı."*⁵⁰

Başka bir yerde de şunlar anlatılır: *"Süleymân-i Leysî der ki: Sa'îd, Hâtûn ile Buhârâ'da sulh yaptıktan sonra hasta düştü. Hâtûn, onu ziyârete gitti. Elinde altın dolu bir kese vardı. Elini keseye soktu ve keseden iki şey çıkardı ve 'Bunun birini, hasta olursam yiyeyim diye kendime saklıyorum. Diğerini de sana vereyim ki yiyip iyileşesin.' dedi. Sa'îd, Hâtûn'un izzet ve büyük önem vererek takdim ettiği şeye hayret etti. Hâtûn çıkınca baktı ki, onun kendisine verdiği şey, bayat bir hurma idi. Adamlarına beş deve (şatur) taze hurma yüklemelerini ve Hâtûn'un nezdine götürmelerini buyurdu. Hâtûn, çuvalları açınca birçok hurma gördü. Kesesini açtı ve kendi hurmasını çıkartıp o hurmalarla karşılaştırdı. Hâtûn'un hurması bayatlamış idi. Öziir dilemeye geldi ve 'Bizim bu tür yiyeceğimiz çok fazla yoktur. Bu yüzden bu iki hurmayı uzun yıllar hastalık için saklamıştım.' dedi."*⁵¹

Muhtemelen halk arasında dolaşan söylencelerden ibaret olan bu hikâyelerin gerçeğe ne kadar alakası olduğu tartışılır. Anlaşılan o ki Kabac Hâtûn, sa-

Ayrıca bkz. Zekerîya Kitapçı, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, X/112, (1972), s. 215 vd.; Kurt, a.g.e., s.148-149.

⁵⁰ en-Narşahî, s. 38. en-Narşahî (s. 40-41)'nin bildirdiğine göre; Hâtûn, Abdullah b. Hâzîm'e âşık olmuştu. Zira Abdullah, bu hâdiseden birkaç sene sonra 61/680-681'da Selm b. Ziyâd komutasındaki Emevî ordusunda bir kez daha Buhârâ'ya gelmiş ve aşağıda zikredileceği üzere yapılan savaşta Hâtûn bir kez daha mağlup olup sulh talep ettikten sonra Selm'e "Senden Abdullah b. Hâzîm'i bana bir kere göstermeni istiyorum. Ben onun yüzünü bir defa görmüştüm ve çok beğenmiştim. Bana öyle geldi ki o bir insan (âdem) değildir" dedi. Selm, Abdullah b. Hâzîm'i, Hâtûn'un bulunduğu mihmânihâne'ye çağırdı ve Hâtûn'a gösterdi. Abdullah b. Hâzîm'in üzerinde koyumavi/lacivert (nîlgûn) bir ipek elbise (cübbe) ve başında kırmızı sarık (destâr-i sorh) vardı. Hâtûn, onu görünce eğildi ve ona hayret uyandıran hediyelerden gönderdi.

⁵¹ en-Narşahî, s. 38.

dece bölge halkı için değil, Arap-İslâm ordusu ve kumandanları arasında da söylencelere, şarkılara konu olan bir “*efsane*” hâline gelmiştir⁵². Nitekim Arap-İslâm kaynaklarında bile Emevî ordularını bu kadar uğraştıran -klasik ifadeyle- “*kâfir bir melike*” olan Kabac Hâtûn hakkında kötü veya aşağılayıcı bir ifadeye rastlanmadığı gibi, aksine bu çeşit övücü veya hoş hikâyelerin kaydedilmiş olması, ona duyulan saygı ve müspet bakışın eseri olsa gerektir.

d) Kabac Hâtûn’un Selm b. Ziyâd İle Mücadelesi

Emevî orduları, Kabac Hâtûn’un Buhârâ tahtında bulunduğu 61/680-681 senesinde bir kez daha Buhârâ önleri geldiler. Bu tarihte Horâsân valisi Selm b. Ziyâd idi⁵³. Henüz 24 yaşında olan Selm b. Ziyâd, “*karısı Abdullah b. Osmân b. Ebi’l-Âsî’nin kızı Ümmü Abdullah yanında olduğu halde nehri geçti. O, karısıyla birlikte bu nehri geçen ilk Arap’tı.*”⁵⁴

Selm b. Ziyâd’dan önceki Horâsân valileri Buhârâ ve çevresine yazın sefer düzenliyor, kışın ise askeri üsleri konumunda bulunan Merv-şâhicân’a geri dönüyorlardı. Bu durumu fark eden mahalli beyler, 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip, Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermişlerdi.

⁵² Frye, “Women in Pre-Islamic Central Asia: The Khâtûn of Bukhara”, s. 64-65.

⁵³ Muâviye, Sa’îd bin Osmân’dan sonra 59/678-679 senesinde Abdurrahman b. Ziyâd’ı Horâsân Valisi tayin etmişti. Muâviye öldüğü sırada Horâsân Valisi o idi. Abdurrahman b. Ziyâd, dönemin iç çatışmalarının da etkisiyle herhangi bir fetih harekâtına girişmemişti. (et-Taberî, IV, s. 233-234; el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 600; Ya’kûbî, Farsça terc., II, s. 172-173; İbn Haldûn, III, s. 17; İbn Kesîr, Türkçe terc., VIII, s. 165-166). İbnü’l-Esîr (Türkçe terc., III, s.522) onun hakkında şu bilgileri vermektedir: “Muâviye, 59/678-679 senesinde Abdurrahman b. Ziyâd’ı Horâsân Valisi olarak atamıştı. Kays b. Heysem es-Sülemî ondan önce oraya varıp Eslem b. Zür’a’yı yakalamış, hapse atmış ve ondan 300.000 dirhem almıştı. Abdurrahman, Eslem’in hapsedilmesinden sonra Horâsân’a varmıştı. O cömert, aynı zamanda haris ve savaş kabiliyeti olmayan bir adam olduğu için bir tek gazaya bile çıkmamıştı. Hz. Hüseyin’in şehâdetine kadar Horâsân’da vali olarak kalmıştı. Bir ara Horâsân’dan Yezîd’in yanına gelen Abdurrahman b. Ziyâd 20 milyon dirhem getirip Yezîd’e takdim etmiş, Yezîd b. Muâviye ona şöyle demişti: ‘Arzu ediyorsan seni hesaba çekelim ve bu getirdiğin 20 milyon dirhemi elinden alıp tekrar Horâsân’a görevine iade edelim. İstiyorsan da bu getirdiklerini sana verip görevinden azledelim. Ayrıca Abdullah b. Ca’fer’e de 500.000 dirhem vereceksin.’ Bu iki tercih ile karşı karşıya kalan Abdurrahman b. Ziyâd, ‘Getirdiğim bu paraları verip beni azletmeni tercih ediyorum’ demiş ve Yezîd de onun bu isteğini yerine getirmişti.” Muâviye’den sonra yerine geçen Yezîd b. Muâviye Abdurrahman b. Ziyâd’ı azledip, 61/681 tarihinde Selm bin Ziyâd’ı Horâsân valiliğine getirmiştir. (el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 600; et-Taberî, IV, s. 361; İbnü’l-Esîr, Türkçe terc., IV, s. 96-97; Ya’kûbî, Farsça terc., II, s. 192, ez-Zehebî, II, s. 70) en-Narşahî (s. 39) bu ismi Müslim b. Ziyâd şeklinde zikredilmiş ise de, diğer kaynakların hepsinde Selm b. Ziyâd şeklinde geçmektedir.

⁵⁴ et-Taberî, IV, s. 361. el-Belâzurî (Türkçe terc., s. 600-601) Selm b. Ziyâd’ın eşi Semerkand’a geldiğini, onun burada bir oğlu olduğunu ve ona es-Suğdî adının verildiğini belirttikten sonra. Selm’in karısı, Soğd sahibinin karısından mücevherlerini ariyet (ödünç) olarak almıştı; bunu sahibine iade etmedi ve yanında götürdü” demektir Ayrıca bkz. İbnü’l-Esîr, Türkçe terc., IV, s. 97.

Bu ittifakın içinde Kabac Hâtûn da yer alıyordu. Bunun üzerine harekete geçen Selm, Nişâbûr ile Hârezm'den sonra Buhârâ'ya yöneldi⁵⁵.

Selm b. Ziyâd, Horâsân'dan topladığı askerler ile ordusunun sayısını artırmış ve bu büyük ordu ile Buhârâ önlerine gelmişti. Hâtûn, ona karşı koyamayacağını biliyordu. Bunun için Soğd Meliki Tarhûn'a bir elçi gönderdi. Tarhûn'a, kendisiyle evlenebileceğini, bu durumda Buhârâ üzerindeki haklarını ona terk edeceğini bildirdi⁵⁶. Tarhûn, Hâtûn'un teklifi kabul ederek yüz yirmi bin kişilik bir ordu ile Buhârâ'ya doğru hareket etti. Bunun dışında Türkistan'da da büyük bir ordu toplanmış ve Buhârâ'ya doğru yola çıkmıştı⁵⁷.

Yardım kuvvetleri Buhârâ'ya ulaştıklarında, beklemedikleri bir durumla karşılaştılar. Zira Hâtûn, yardım kuvvetlerinin gelmesini beklememiş, ya onlardan ümidi kestiğinden ya da daha önce de yaptığı gibi vakit kazanabilmek amacıyla Selm ile sulh yapıp şehir kapılarını Emevî ordusuna açmıştı. Ancak yardım kuvvetlerinin gelip Harkân Kanalı⁵⁸ kıyısına konduklarını öğrenir öğrenmez onlarla beraber hareket etmeye başladı ve şehir kapılarını kapatıp savaş vaziyeti aldı⁵⁹.

Selm b. Ziyâd gelişmelerden haberdar olunca Mühelleb b. Ebî Sufrâ'ya birini gönderdi ve "*Git ve bu ordunun sayısının ne kadar olduğuna bak, bana haber ver.*" dedi. Mühelleb "*Beni kimse bu işe gönderemez. Ben meşhûr bir adamım. Öyle bir adam gönder ki selâmetle dönerse doğru haber getirsin, yok eğer ölürse senin ordunda (leşker) üzüntü ve sıkıntıya sebep olmasın.*" diye cevap verdi. Ancak Selm, "*Mutlaka senin gitmen gerekir.*" dedi. Bunun üzerine Mühelleb, "*Eğer mutlaka benim*

⁵⁵ Yıldız, a.g.e., s. 35-36; Kurt, a.g.e., s. 150.

⁵⁶ en-Narşahî, s. 39-40.

⁵⁷ en-Narşahî (s. 40) Soğd Meliki Tarhûn'un kuvvetleri dışında Türkistan'dan da başka bir yardım kuvvetinin geldiğini ve Türkistan'dan gelen bu ordunun başında Bîdûn (Beydûn)'un (بيدون) bulunduğunu zikretmiş ve sonraki hadiselerde hep Bîdûn'dan bahsetmiştir. Hasan Kurt (s. 150 n) en-Narşahî'nin Tarhûn ile Bîdûn (Beydûn) hakkında verdiği bilgilerde bir karışıklık olduğunu, Bîdûn (Beydûn) ismiyle zikredilen kişinin Tarhûn olması gerektiğini ifade etmiştir.

⁵⁸ Buhârâ'da birçok su kanalı olup, bunlardan birisi de Harkân Kanalı idi. Nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Nûr yakınlarında Buhârâ'ya yaklaşık yirmi fersah mesâfede olan Zâğâş/Zûş'a ulaşırdı. Buraların halkı bundan su içerdi. Gucevân'ın su ihtiyacı Kalkan rûd da denilen bu kanaldan sağlanmaktaydı. Harkân Kanalı ve Buhârâ'da bulunan diğer su kanalları hakkında bilgi için bkz. en-Narşahî, s. 30-31; İbn Havkal, *Suretü'l-'Arz*, Beyrut 1992, s. 401, 409; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, [el-Mektebetü's-Şâmile], s. 335, 347, 348, 353; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile], s. 108, 138, 140; Yâkût el-Hemevî, II, s.360; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 126, 127, 227, 228, 234; Barthold, a.g.e., s. 119-123; Gangler (vd.), a.g.e., s. 51-52; Kurt, a.g.e., s. 64-70.

⁵⁹ en-Narşahî, s. 40.

gitmem gerekiyorsa, her bir bölükten bir adamı benimle gönder ve gittiğimi kimseye haber verme.” dedi.

Mühelleb ve yanındakiler gece düşman saflarına yaklaşip onların haberi olmadan gerekli bilgileri öğrendiler. Gün doğunca Selm b. Ziyâd sabah namâzını kıldı. İnsanlara dönüp *“Ben dün gece Mühelleb’i keşif yapmaya gönderdim.”* dedi. Bu söz, askerler arasında yayıldı. Araplar bunu duydular ve *“Selm b. Ziyâd, Emîr Mühelleb’i daha fazla ganîmet alsın diye göndermiştir. Zirâ eğer bir savaş olacak olsa bizi de onunla birlikte gönderirdi.”* dediler. Hepsi birden çabucak atlarına bindiler ve Mühelleb’in ardından kanalın kenarına kadar gittiler. Mühelleb onları görünce *“Gelmekle hata yaptınız. Ben gizlice sokulmaya çalışıyordum. Ancak onlar gizlenmeden geliyorlar. Şimdi düşman askerleri görecektir ve hepimizi kuşatacaklar.”* dedi. Mühelleb saydı, Müslümânlar dokuz yüz kişi idiler. İçinden *“Vallahi bu yaptığımızdan pişman olacaksınız.”* dedi. Sonra savaş düzenine geçtiler. Bu sırada Tarhûn’un öncülerini onları gördü. Müslümânlar, hemen boru çaldılar ve hepsi birden atlarına binip savaş vaziyeti aldılar. Ancak Tarhûn askerlerinin taarruzu karşısında âciz kaldılar ve geri çekildiler. Ancak Tarhûn’un askerleri onları takip edip dört yüz kadarını öldürdüler. Ertesi gün yapılan savaşta Tarhûn’un ordusu, Mühelleb ve Emevî askerlerinin etrafını sardılar. Mühelleb yardım istiyor, haykırışı Selm’in kulağına kadar geliyordu. Selm ise Mühelleb’in haykırışlarını duymasına ve o sırada yanında bulunan Abdullah b. Hûdân’ın ikazlarına rağmen hiçbir şey yapmıyor, harekete geçmek için kendisinden emir bekleyenlere biraz daha bekleyin diyordu. Tam bu sırada sofraya isteyip yemek yemeye başlaması Abdullah b. Hûdân’ın sabrını taşırdı. Selm’e *“Yemek yeme vakti midir? Seni Allah doyursun. Ölmüşsün, haberin yok. Harb adamı değilsin.”* diye çıkıştı. Sonra Mühelleb’in yardımına koştular ve kısa sürede durum Emevî ordusunun lehine döndü. Bu esnada Tarhûn öldürüldü ve ordusu dağıldı. Müslümanlar birçok ganîmet elde ettiler. Öyle ki süvarilere iki bin dört yüzer, piyadelere ise bin iki yüzer dirhem düşmüştü⁶⁰.

⁶⁰ en-Narşahî, s. 40-41. Bu savaş bazı kaynaklarda şu şekilde anlatılır: “Ondan (Selm’den) önce bütün Horâsân valileri gaza yapar, kış girdiği zaman Merv eş-Şâhicihân’a geri dönerlerdi. Müslümanlar geri dönünce bu sefer Horâsân beyleri Hârezm’e yakın olan bir şehirde bir araya geliyor, birbirlerine karşı savaş açmayacaklarına dair antlaşıyor ve ne yapacakları konusunda birbirlerine danışıyorlardı. 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermek için Horâsân’ın Hârezm’e yakın bir şehrinde toplandılar. Birbirleri ile savaşmama ve birbirlerini kıskırtmama konusunda anlaştilar. Eğer Müslümanlar herhangi birinden diğerine karşı savaşmasını isterlerse bunu kabul etmemeyi kararlaştırdılar. Selm gazaya başladıktan sonra kış mevsimi geldi. Ancak Mühelleb b. Ebî Sufra gazaya devam etmek ve şehre girmek için izin istedi. Selm ona izin verdi ve Mühelleb komutasındaki altı bin, başka bir rivâyete göre de dört bin kişiyi gazaya çıkardı. Mühelleb, onları kuşatınca canlarının başışlanması şartıyla kendileriyle barış yapılmasını istediler. Mühelleb tekliflerini kabul etti.

Hâtûn bir kez daha mağlup olmuştu. Selm'den emân istemekten başka çaresi yoktu. Bir adam gönderdi ve sulh istedi. Hâtûn'un teklifini kabul eden Selm, çok yüklü miktarda servet ve ganimet elde ettikten sonra muzaffer bir şekilde Horâsân'a döndü⁶¹.

Kaynaklarda 61-62/680-681 senelerinde cereyan eden bu hâdiselerden sonra Kabac Hâtûnla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bununla beraber onun Ubeydullâh b. Ziyâd'ın 53/673 tarihli Buhârâ seferinden kısa bir süre önce Buhârâ Melikesi olduğu ve bölgede on beş sene hüküm sürdüğü⁶² düşünülecek olursa, bir müddet daha Buhârâ tahtında oturmuş olduğu tahmin edilebilir. Esasen kaynaklarda Kabac Hâtûn hakkında tesadüf edilen bilgilerin, bölgeye vaki Emevî akınları münasebetiyle verildiği göz önüne alındığında, onun son yılları hakkında malumata rastlanılmaması, Emevî Devleti'nde meydana gelen karışıklıklar sebebiyle bölgeye yeni akınların yapılmamış olmasıyla alakalıdır.

3- Kabac Hâtûn'un Ölümü ve Tuğşâde (Tuğşâd)'nin Buhârâ Hükümdarlığı

Kabac Hâtûn öldüğünde oğlu Tuğşâde (Tuğşâd) büyümüştü. Annesinin ölümü üzerine Buhârâ tahtına oturdu ve otuz iki sene hüküm sürdü. Bir ara Türkistan'dan gelen Verdân Hudât Buhârâ'da nüfûz sahibi olsa⁶³ da Kuteybe b. Müslim Buhârâ'yı fethettikten sonra Tuğşâde (Tuğşâd)'yi himaye edip tekrar Buhârâ tahtına oturttu. Bu esnada Müslüman olan Tuğşâde (Tuğşâd), Kuteybe'ye duyduğu minnet ve şükranın göstergesi olarak oğlunun adını Kuteybe koymuştu. Tuğşâde (Tuğşâd), Emevîlerin bölgedeki son valisi olan

Onunla yirmi milyon küsur ödemek karşılığında barış yaptılar. Bu antlaşmaya göre bu miktarı nakit olarak ödemeleri şart koşulmuştu. Nakit yerine bazen bir davar, bir bineği ya da herhangi bir malı değerinin yarısı ile alıyordu. Bu bakımdan onlardan alınmış olan malların kıymeti elli milyonu bulmuştu. Mühelleb bunları alıp Selm'e götürdü. Selm de hoşuna gidenleri kendisi için seçip aldıktan sonra geri kalanları Yezîd'e gönderdi." (İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., IV, s.96-97). Ayrıca bkz. et-Taberî, IV, s.362-363; Kurt, a.g.e., s. 150.]

⁶¹ en-Narşahî, s. 42. Selm b. Ziyâd'ın Horâsân'a döndükten bir müddet sonra tekrar Ceyhûn nehrini geçip Mâverâü'n-nehr'e girdiği ve burada Soğd halkıyla savaştığı bilinmektedir. (el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 601; Kurt, a.g.e., s. 152)

⁶² en-Narşahî, s. 7.

⁶³ en-Narşahî, s. 8. Kaynaklarda Verdân, Verzân ve Verzâne şeklinde de kaydedilen Verdâne'nin yöneticileri Verdân Hudât unvanını taşımakta olup, sekizinci asrın başlarına kadar Buhâr Hudât'ların rakipleri idiler. Verdâne, Buhârâ'dan dahi eski kabul edilirdi. Köy, Türk göçebelere karşı sınır noktası olduğundan stratejik, ticarî ve sınaî bakımından büyük öneme sahipti. Sonraki devirlerde burası Vardanzi tümeni (bölgesi) oldu. Büyük bir kısmı 1868'de kumlara gömüldü. Burası Çin kaynaklarında Batı Buhârâ (Ngan) şeklinde geçmektedir. Verdâne ve Verdân Hudât hakkında bilgi için bkz. en-Narşahî, s. 14; Yâkût el-Hemevî, V, s. 371; es-Sem'ânî, V, s. 588, 589; el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile], s. 108, 308; İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile], s. 10; Barthold, a.g.e., s. 119; Şeşen, a.g.e., s. 227; Kurt, a.g.e., s. 81.

Nasr b. Seyyâr döneminde (738-748)⁶⁴ iki dihkân tarafından öldürülünce yerine oğlu Kuteybe b. Tuğşâde (Tuğşâd) geçti. Kuteybe, Ebû Müslim tarafından irtidât ettiği gerekçesiyle öldürüldü. Ondan sonra Sükân b. Tuğşâde (Tuğşâd) yedi sene hüküm sürdü. Halife'nin emriyle Ferahşî Köşkü'nde (Kâh-i Ferahşî) öldürüldü. Ondan sonra kardeşi Bünyât b. Tuğşâde (Tuğşâd) Buhârâ hükümdarı oldu ve o da Mukanna' (Peçeli)⁶⁵ ve Sepîd Câmekân İsyânı'na⁶⁶ karıştığı gerekçesiyle Halife'nin emriyle öldürüldü. Bünyât'tan sonra bu aileden herhangi birinin Buhârâ Hudât olduğuna dair bilgi bulunmamakla birlikte en-Narşahî'ye göre ondan sonra Sâmmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed'e (ö.295/907) kadar Buhârâ, onun çocukları ve torunlarının elinde kaldı⁶⁷.

Sonuç

Kabac Hâtûn, gerek mantığı, gerekse harekât tarzı bakımından İslâmî fetih politikasından bir hayli uzak olan ve bu bakımdan fütûhât harekâtından çok bir Arap istilası olarak değerlendirilen ilk Emevî akınlarına karşı Buhârâ ve çevresini muhafazaya çalışan bir Melikedir. O, doğrudan doğruya İslâm'a karşı değil, bölgeyi işgal ederek mâl ve ganîmet elde etmeyi amaçlayan Emevî-Arap

⁶⁴ Emevîlerin bölgedeki son valisi olan Nasr b. Seyyâr el-Kinânî, 120/738 yılı Recep ayında Horâsân valiliğine atanmış ve Abbâsî İhtilâli'nin patlak verdiği sıralarda 131/748-749 senesinde ölene kadar bu görevini devam ettirmişti. (et-Taberî, V, s. 481; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., V, s. 187-188, 325; İbn Kesîr, Türkçe terc., IX, s. 533-534) Nasr b. Seyyâr hakkında toplu bilgi için bkz., Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr" mad., *DİA*, 32, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 415-416.

⁶⁵ Bu kişinin gerçek adı en-Narşahî (s. 64)'ye göre "Hâşim b. Hakîm"; et-Taberî (VI, s. 367)'ye göre "Hakîm"; İbn Kesîr (Türkçe terc., X, s. 244-245), İbn Tağrıberdî (*en-Nücûmü'z-Zâhire*, I, el-Mektebetü's-Şâmîle, s. 151), Ebû'l-Fidâ (*el-Muhatasar fi Ahbâr'il-Beşer*, I, [el-Mektebetü's-Şâmîle], s. 153) ve ez-Zehebî (III, s. 182)'ye göre göre "Atâ", İbnü'l-Esîr (Türkçe terc., VI, s. 42-43)'e göre "Hâşim" ve İbn Haldûn (III, s. 206)'a göre ise "Hakîm" veya "Hâşim" idi. Çok çirkin, başı kel ve bir gözü kör olmasından dolayı başını ve yüzünü örttüğünden, ona mukanna' (başını ve yüzünü örten/örtülü/peçeli) demiş idiler. Başında ve yüzünde daima yeşil örtü (mıkna'a-i sebz) bulunurdu. Bazı kaynaklara göre ise o, altın bir maske takardı. (İbn Kesîr, Türkçe terc., X, s. 244-245; İbnü'l-Esîr (Türkçe terc., VI, s. 42-43)

⁶⁶ Mukanna' taraftarlarına verilen ad olup "Beyaz Elbiseliler" anlamına gelmektedir. Arapça kaynaklarda "Mübeyyiza (مبيضة)" şeklinde kaydedilmiştir (es-Sem'ânî, III, s. 59). Mukanna' ve Sepîd Câmegân veya Mübeyyiza hareketi hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. en-Narşahî, s. 63-74; Ebû Temmam Habib İbn Avs et-Tâ'î, *Kitâbu's-Şecere*, (İngilizce terc., *An Ismaili Heresiography: The "Bâb al-shaytân" from Abû Temmam's Kitâb al-shajara*), (Eds. And trans. Wilferd Madelung ve Paul E. Walker), Leiden 1998, s. 74-77; Muhammad Husayn Tabataba'i, *Shi'ite Islam*, (Translated by Seyyed Hossein Nasr), Selangor, Malaysia 2010, s. 51; Hugh Kennedy, *The Early Abbâsîd Caliphate: A Political History*, London 1986, s. 182-186; Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsîd Rule (747-820)*, Minneapolis 1979, s. 145-146; İbrahim Babur Gündoğdu, *Hişâm b. Hakîm el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001; Kurt, a.g.e., s. 204-209, 261-263; Mustafa Öz, "Mukanna' el-Horâsânî" mad., *DİA*, 31, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 124-125.

⁶⁷ en-Narşahî, s. 6-7.

ordularına karşı mücadele etmiştir. Zira bu dönemde Emevîler, ne ona ne de bölge halkına İslâm'ı tebliğ etmek veya bölgeyi Müslümanlaştırmak hedefi gütmemişlerdir. İslamiyet'in bölgede yayılmaya başladığı dönemde bile İslamiyet'i kabul eden bölge halkından, gayr-i Müslimlerden alınan haraç vergisini almaya devam etmeleri, burada güttükleri amacı gösteren örneklerden sadece birisidir. Onların bu politikaları, Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği döneminde olduğu gibi zaman zaman değişmişse de, genel olarak menfî yapısını devam ettirmiştir. 53/673 senesinde başlayan bu süreç, Kuteybe b. Müslim'in Horasan valisi tayin edildiği 86/705 senesine kadar sürmüştür. Kuteybe, bölgede tenkid edilecek bazı icraatlara imza atmış olsa da kendisinden önceki Horasan valilerinin yaptığı birçok hatayı yapmamıştır. Kuteybe b. Müslim kumandasında dördüncü kez Buhârâ önlerine gelen Emevî orduları 89/708'de şehri ele geçirdiler. Böylece sonuçları itibarıyla sadece Türk ve İslam tarihini değil, dünya tarihini de etkileyen son derece önemli bir gelişme olan Türklerin İslamiyet'i kabul süreci gerçek anlamda başlıyordu. İlk münasebetler her ne kadar daha çok menfî bir surette cereyan etmiş olsa da daha sonraki dönemlerde Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en nadide örnekleri Buhârâ ve çevresinde neşv ü nemâ bulmuştur. Cüveynî'nin ifadesiyle *"şehir ve etrafı, burada yetişen âlim ve fâkihlerinin nûruyla aydınlanıp, en nadide yüce şahsiyetlerle süslenmiş"* ve İslâm âleminde Medine ve Bağdad kadar şöhret kazanan Buhârâ, artık doğunun *"Kubbetü'l-İslâm"*ı olmuştur. ©

KAYNAKLAR

- BAKIR, Abdulhalik, "Kusem b. Abbâs", *DİA*, 26, TDV Yay., Ankara 2002, s.462-463.
- BARTHOLD, V. V., "Mâverâü'n-nehr", *İA*, VIII, s.408-409.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay., Ankara 1990.
- BARTHOLD, V.V-R. N. Frye, "Bukhârâ", *El*, I, Leiden 1986, s.1293-1296.
- BOZKURT, Nahide, "Nasr b. Seyyâr", *DİA*, 32, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 415-416.
- BUHARALI, Eşref, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâü'n-nehr", *TDA*, Sayı. 99 (1995), s.29-77.
- CÜVEYNÎ (Alaaddin Ata Melik Cüveynî), *Târîh-i Cihângüşâ*, I, (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), Ankara 1998.
- DANİEL, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsid Rule (747-820)*, Minneapolis 1979
- DONUĞ, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- Ebû Temmam Habib İbn Avs et-Tâ'î, *Kitâbu's-Şecere*, (İngilizce terc, *An Ismaili Heresiography: The "Bâb al-shaytân" from Abû Temmam's Kitâb al-shajara*), (Eds. And trans. Wilferd Madelung ve Paul E. Walker), Leiden 1998.
- EBÛ'L-FİDÂ, *el-Muhatarat fi Ahbârî'l-Beşer*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002
- EL-İSTAHİRÎ, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- EL-MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- EN-NARŞAHÎ (Ebû Ca'fer Muhammed en-Narşahî), *Târîh-i Buhârâ*, (Charles Schefer, *Description Topographique et Historique de Boukhara*), Paris 1892.
- ESİN, Emel, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/B'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978
- ES-SEM'ÂNÎ, *el-Ensâb*, II-III, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- ET-TABERÎ, *Târîhu't-Taberî*, IV, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- EZ-ZEHEBÎ, *Târîhu'l-İslâm*, II, [el-Mektebetü's-Şâmile]
- FRYE, Richard N. -Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Bellekten*, X/37, (1946), s. 97-131.

- FRYE, Richard N., "Women in Pre-Islamic Central Asia: The Khâtûn of Bukhara", *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, New Middle Ages, VI, (Edited by Gavin R.G. Hambly), New York 1999, s.55-68.
- FRYE, Richard N., *Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara (ty).
- GANGLER, Anne-Heinz Gaube and Attilio Petruccioli, *Bukhara, The Eastern Dome of Islam: Urban Development, Urban Space, Architecture and Population*, London 2004.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay, Ankara 2002.
- GİBB, H. A. R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923.
- GÖMEÇ, Saadettin, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29, (1997), s.81-90.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*, TDAV Yay., İstanbul 1989.
- GÜNDÖĞDU, İbrahim Babur, *Hişâm b. Hakîm el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.
- HALİFE BİN HAYYÂT, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Türkçe terc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008
- İBN HALDÛN, *Târîhu İbni Haldûn*, III, [el-Mektebetü's-Şâmîle]
- İBN HAVKAL, *Suretü'l-'Arz*, Beyrut 1992.
- İBN HURDÂDBİH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü's-Şâmîle]
- İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Türkçe terc. Mehmet Keskin), VIII, İstanbul 1995.
- İBN TAĞRİBERDÎ, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, I, [el-Mektebetü's-Şâmîle]
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam, el-Muntazam*, II, [el-Mektebetü's-Şâmîle].
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Türkçe terc. Ahmet Ağırakça) III, İstanbul 1989.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- KENNEDY, Hugh, *The Early Abbâsîd Caliphate: A Political History*, London 1986
- KİTAPÇI, Zekeriya, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, X/112, (1972), s. 209-221.
- KİTAPÇI, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokları Arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, Cilt: LI/201, (1987), s. 1139-1201.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya 1995

- KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999.
- KURAT, Akdes Nimet, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5, (1948), s.385-430.
- KURT, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998.
- ÖZ, Mustafa, "Mukanna' el-Horâsânî", *DİA*, 31, TDV Yay., İstanbul 2006, s.124-125.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Hâtûn", *DİA*, 16, TDV Yay., İstanbul 1997, s.498-500.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, 28, s.177-180.
- SÜMER, Faruk, "Dihkân", *DİA*, 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s.289.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- TABATABA'İ, Muhammad Husayn, *Shi'ite Islam*, (Translated by Seyyed Hossein Nasr), Selangor, Malaysia 2010.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, I, TTK Yay, Ankara 2003.
- TURAN, Osman, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, IV/4 (1946), s.457-485.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Kadın İçin Kullanılan Sözcükler", *TDA*, 16, (Şubat 1982), s.137-141
- YA'KÛBÎ (Ahmed b. İshak b. Ya'kûbî), *Târîh-i Ya'kûbî*, (Farsça terc, Muhammed İbrahim Âyetî) II, Tahran 1382
- YÂKÛT EL-HEMEVÎ, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, Beyrut 1397/1977.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000
- YÜKSEL, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ -Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi-*, Yediveren Kitap, Konya 2001.